

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА КОНСОЛІДАЦІЮ УКРАЇНЦІВ У 1917-1920 РОКАХ

І.А. ВІВСЯНА

Важливим чинником внутрішньої консолідації нації є її толерантне ставлення до представників інших народностей чи націй, які проживають на спільній території. Процеси державотворення в Україні на початку ХХ століття багато в чому залежали від ставлення українців до національних меншин та навпаки. Всеукраїнська єдність у період національно-визвольних змагань була можливою за умови вчасного визначення спільного курсу галицької та наддніпрянської політичної еліти – з ким і проти кого.

Питання у даному контексті є недостатньо вивченим. У радянській історіографії роль меншин визначалась у загальному контексті соціалістичних перетворень в Україні. З відновленням незалежності України дослідники отримали можливість об'єктивного вивчення джерел та праць зарубіжних істориків та істориків української діаспори, серед яких варто особливо зазначити роботи І. Лисяка-Рудницького, М. Хом'яка та інших [1].

У працях М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, ряду сучасних істориків обґрунтовується думка про те, що головною причиною Української революції був національний гніт, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору [2, 3-20]. Переважна частина дослідників вважають, що відновлення національної державності України як на Наддніпрянщині, так і в Галичині стало можливим завдяки зусиллям українців, їх політичних партій і об'єднань при підтримці або нейтральності представників некорінної національності, які дістали правовий статус і юридичний захист як національні меншості на засадах персональної автономії [3, 82].

У 1990-х роках етнополітичні процеси періоду Української революції активно розглядались у багатьох аспектах – вивчалась національна політика українських урядів, ставлення окремих національних спільнот до форм української державності, участь національних меншин у діяльності політичних партій і громадських об'єднань, у суспільно-політичному житті. Проте досі відсутні праці порівняльного характеру, в яких була б співставлена політика щодо меншин в УНР та ЗУНР, їх законодавчі акти [3, 82-101]. На початку ХХІ ст. кількість досліджень дещо скорочується, але загострюється увага істориків на узагальненні фактичного матеріалу та визначенні пріоритетних тенденцій.

На території України здавна поруч з українцями проживали представники багатьох етносів, що дало підставу галицькому історикові О. Назаруку назвати її “брамою народів” [4]. Чисельну більшість серед

неукраїнського населення складали росіяни, поляки та євреї. Росіяни та поляки були панівними меншостями над українською більшістю, а євреї взагалі не визнавались окремим народом та, подібно до українців, потерпали від національно-культурних утисків.

Лютнева революція в Росії розбудила давні прагнення всіх народів, які перебували під колоніальним російським гнітом, до вільного національно-культурного розвитку. Всеукраїнський Національний конгрес визначив одним із основних принципів української автономії повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні [5, 442-443]. М. Грушевський неодноразово підкреслював, що «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности» [6, 115].

10 червня 1917 р. було проголошено I Універсал Центральної Ради, в якому українське громадянство закликалось до встановлення дружніх контактів з демократичними колами нацменшин. Після проголошення II Універсалу було розширено представництво меншин у Центральній Раді та в комісії по виробленню Статуту автономії України. У Статуті Вищого Управління Україною передбачалося генеральне секретарство національних справ з трьома заступниками – «від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші Секретаря по ділах своєї нації мають право реферату і рішального голосу в сих справах» [5, 408]. III Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку, одночасно визнав право національних меншин на національно-персональну автономію. 9 січня 1918 р. Центральна рада ухвалила закон про національно-персональну автономію [5, 428], який став найдемократичнішим документом у тогочасному європейському праві.

Проголошення закону викликало значний резонанс у Галичині. Газета «Діло» з радістю проголосила: «На Україні нема національних меншостей!» [7], стверджуючи цим лозунгом скасування становища меншовартості окремих народів в Україні. Проте галицький вчений І. Свенціцький? після повернення з Києва до Львова, писав у квітні 1918 р.: «Національні меншости України йдуть всі, як один муж, против Української Центральної Ради й против української державности... ми всі і уряд української держави маємо не тільки самі вкласти в державне будівництво України всі найкращі сили нашого духу, тіла, серця й характеру – але й подбати про те, щоби не пропадали даром мудрість – шляхотність – сприт – роботоспосібність ані одної народности, ані одної верстви, ані одної партії, ані одної людини, що живе на Україні, чи для неї бажала би посвятити працю свого життя» [8].

Отже, незважаючи на прогресивні демократичні заходи Центральної Ради, їй не вдалось забезпечити лояльність та підтримку національних меншин.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. вніс корективи до загального курсу національної політики української влади. Гетьман П. Скоропадський зробив спробу збудувати державу силами всіх її громадян, не зважаючи на їх етнічне походження. Здійснюючи програму українізації усіх галузей суспільного життя, уряд П. Скоропадського не ущемляв прав і свобод неукраїнського населення. У травні 1918 р. Рада міністрів офіційно заявила про своє визнання прав неукраїнців, що мешкають на території держави, і поважне ставлення до їх культури. 9 липня 1918 р. було припинено дію закону про національно-персональну автономію.

Ідея національно-персональної автономії в українській державі відродилася на західних землях. 25 березня 1918 р. на з'їзді галицьких політичних партій у Львові було ухвалено створити з українських земель Східної Галичини окремий державний організм з гарантією прав національним меншинам [9, 117]. Маніфест Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. проголосив створення української держави на всій етнографічній території в Австро-Угорщині. Одночасно в Маніфесті прозвучав заклик до всіх національних меншостей вислати своїх представників до УНРади, яка мала підготувати конституцію з обов'язковим «правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей» [5, 460-461]. 1 листопада 1918 р. влада у Львові перейшла до УНРади. Поляки не визнали себе національною меншиною, як і не визнали української державності. Це викликало збройний конфлікт, що переріс у польсько-українську війну в Галичині.

18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила ввести до уряду ЗУНР державних секретарів для справ польських, єврейських і німецьких. Перші кроки української влади в Галичині та основні засади національної політики ЗУНР свідчать про використання досвіду Центральної Ради.

Невизначеність гетьманського уряду у сфері міжнаціональних відносин, загравання з російськими великодержавниками, особливо восени 1918 р., викликали незадоволення як серед української демократії, так і з боку національних меншин. Відновлення УНР на Наддніпрянщині повернуло до життя і закон про національно-персональну автономію. Надалі в усіх урядах УНР було лише одне міністерство національних справ – єврейських. Закон надавав значні права меншинам, але не всі вони цим скористались.

Ставлення українців до російської меншини на Наддніпрянщині в ході революції поступово змінювалось від прихильності до відвертої ворожості. Пригноблене російським царатом українство поволі звільнювалось від рабської психології. Посилення антиросійських настроїв в Україні було викликане як скептично-зверхнім поглядом місцевих “великоросів” на відродження української державності, так і відверто шовіністичними планами та діями російських більшовиків, білогвардійців тощо. Лозунг

“единой и неделимой России” постійно протистояв гаслам всеукраїнської єдності. З деякою пасивністю сприйняли російські партії утворення при генеральному секретарстві з національних справ окремого відділу з російських справ. Секретарство не виявляло особливої активності, зосередившись на відстоюванні прав російської мови у середніх та вищих школах та на переведенні російських шкіл під свою опіку [10, 21-22].

3 січня 1918 року антиросійські настрої в Україні посилились. Україномовна преса звинувачувала більшовиків у російському шовінізмі. На сторінках газет, та навіть у залі засідань Центральної ради росіян називали не інакше, як “москалі” та “кацапи”. М. Грушевський зробив тоді висновок про остаточний «кінець московської орієнтації» України [6, 110-112]. Посилення процесів українізації теж мало яскраво виражений антиросійський характер.

Гетьман П. Скоропадський всіляко афішував український характер очолюваної ним держави, але його прихильність до російської культури та запрошення на посади в уряді багатьох росіян посилювали недовіру та невдоволення українців. Влітку 1918 р. українські землі, зокрема Київ, стали епіцентром зосередження російських монархічних сил. Врешті, грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. про об'єднання Української Держави з монархічною Росією остаточно позбавила його підтримки української громадськості. У 1919-1920 рр. національно-визвольний рух на Наддніпрянщині мав відчутне антиросійське забарвлення.

У Галичині, незважаючи на існування досить сильної течії москвофільства, загалом панували антиросійські настрої. Вони значно посилились у період Першої світової війни, коли внаслідок російської окупації у багатьох українців розвіялись найменші москвофільські ілюзії. Галичани, які масово переправились через Збруч у липні 1919 р., сприяли посиленню антиросійських настроїв у Наддніпрянщині. І все ж, з погляду галичан, росіяни різних політичних і соціальних напрямків не були однозначними ворогами українського народу. Протягом осені – зими 1919 р. військове командування УГА двічі пішло на тактичний союз із росіянами – денікінцями і більшовиками, що було сприйнято наддніпрянцями як зрада національних інтересів. І. Феценко-Чопівський, міністр УНР, вважав, що галичани, «навіть найбільші націоналісти – хоч в глибині душі, хоч і підсвідомо – є непоправні москвофіли. Це, може, закономірно, що відвічна боротьба з поляками штовхає їх в другу скрайність, в ефекті – в протилежне ярмо!» [11, 60].

Діаметрально відмінним було ставлення галицьких та східних українців до поляків. Після втрати власної державності поляки зберегли своє соціально-економічне і, частково, політичне панівне становище в Галичині, а на Наддніпрянщині його поступово втратили. Польські політичні сили на Наддніпрянщині щиро вітали та підтримували українське національне відродження 1917 року. У березні в Києві виник

Польський Виконавчий Комітет з метою об'єднання всіх польських організацій в Україні. Центральна рада визнавала всі громадянські і політичні права польської меншини. 18 – 24 червня 1917 р. у Києві відбувся з'їзд польських організацій, який відзначив прагнення до співпраці з українською владою [12].

Діяльність секретарства з польських справ була прикладом для інших національних відомств. В Україні повним ходом йшов процес створення польської національно-культурної автономії. Соціалістичний уряд Директорії УНР продовжив курс на співпрацю з демократією польської меншини. Галичанин О. Назарук на посту Головноуправляючого преси та пропаганди УНР не раз зустрічався з представниками польських партій та громадських організацій, які пропонували різні плани заснування нових установ державного життя, головним чином фінансово-банкових, військових і промислових. Він спостеріг у наддніпрянців «якусь імлісту, безмежно ширу й безмежно наївну доброзичливість супроти Поляків» [13, 89-90].

Наприкінці серпня 1919 р. делегація поляків Поділля звернулась до уряду УНР в Кам'янці-Подільському з клопотанням надання полякам України національно-персональної автономії. Голова Ради Народних Міністрів І.Мазепа дав розпорядження органам на місцях не чинити перешкод зборам польських громадян [14]. Але узаконювати польську автономію уряд УНР не поспішав, чекаючи унормування статусу українців у Польщі.

У Галичині польська меншина виявилась єдиною, яка вороже поставилася до української державності. У 1918 р. відродилась незалежна польська держава, яка дивилась на Східну Галичину як на споконвічну власну територію. Щоправда, серед польських політиків та державних діячів були прихильники мирного розподілу територій та добросусідських взаємин з Україною. А. Морачевський у 1919 р. писав: «Треба нам підтримувати самостійників-українців в утворенні української держави, знаючи, що сам інстинкт до самозбереження змусить Україну до пошуку союзника в Польщі проти Росії» [15]. Розрахунок польського політика виявився пророчим – у 1919 р. Петлюра пішов на союз із Й.Пілсудським проти „червоних” і „білих” росіян. Як зауважував генерал Ю.Тютюник, «для політично-активного українського громадянства так звана польсько-українська концепція чи українське полонофільство було громом з ясного неба і залишається загадкою понині» [16, 9].

Влітку 1919 р. польська армія Галера витіснила галичан за Збруч, а на території Східної Галичини почала нищити «пляново всіми можливими способами не лише людей-автохтонів, але й придбану тяжкими зусиллями української інтелігенції – українську культуру» [17, 77]. Галицькі біженці з тривогою прислухались до вісток із батьківщини. Дуже болісно сприйняли вони звістку про підписання мирного договору УНР із Польщею: «Це був

короткий епізод, який довів до повного розсварення з придніпрянцями. Петлюра став для галичан символом національної зради» [18, 7].

Таким чином, галичани та наддніпрянці взаємно себе зрадили, не зумівши визначити єдиного спільного ворога, у боротьбі з яким вони могли б об'єднатися. Р. Млиновецький писав: «Брак справжньої національної єдності був не лише причиною повстання окремої “Західно-Української Народної Республіки”, якої злука з рештою українських земель лишалася на папері, але сприяв в першому етапі скерованню всієї енергії Наддністріянщини проти поляків» [19, 268].

На відміну від росіян та поляків, євреї не мали підтримки великої національної держави у забезпеченні права на національно-персональну автономію. Однак це була одна з найчисельніших меншин в Україні. Під час Української революції демократичні уряди Наддніпрянщини і Галичини одними з перших визнали євреїв окремою нацією (до 1917 р. євреї визначались лише за віросповіданням) та надали їм право на національно-персональну автономію. З середини червня 1917 р. активно діяло Генеральне Секретарство з єврейських справ.

Єврейство неоднозначно ставилось до нової влади в Україні. Представники єврейської інтелігенції в Наддніпрянщині орієнтувались переважно на Росію, входили до всеросійських партій різних напрямів. А ось народна маса, за свідченням С. Гольдельмана, «спочатку не зрозуміла, яка це радикальна зміна усіх понять і почувань відбулась в українському народі. Прищеплені історичною традицією, вкорінені у підсвідомості, почуття недовіри, підозри і страху супроти українського сусіда, перешкодила цього разу активно виявитись природньо-жидівській здібності швидко пристосовуватись до нових обставин» [20, 21].

Перешкождали взаєморозумінню українського та єврейського народів антисемітська пропаганда та погроми. Антисемітська агітація в Україні почалася вже навесні 1917 року в Полтаві, Києві, інших містах і селах. Ініціаторами погромів були найчастіше солдати відступаючої російської армії, при відході з території Галичини вони жорстоко розправились з єврейським населенням Тернополя і Калуша. Українська влада від свого зародку виступала проти погромів. Перша протипогромна відозва Центральної ради з'явилась уже наприкінці березня 1917 року, за нею послідували й інші. Подібних відозв було видано дуже багато за роки революції, але не всі вони мали реальний вплив на громадськість.

Орієнтація перших українських урядів на підтримку єврейських демократичних кіл давала певні результати. Значна частина єврейства підтримала визвольну боротьбу українців. Єврейські організації Києва, Одеси, Катеринослава, Харкова та інших міст визнали Центральну Раду єдиною законною владою в Україні. Преса публікувала численні заклики до єврейства на підтримку українського руху.

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського привітала лише єврейська буржуазія. Політичні діячі та єврейська громадськість до режиму гетьманщини відразу поставились негативно. Почалися різні утиски прав євреїв: ліквідовано міністерство з єврейських справ, їм було заборонено вступати на державну службу, але притягнуто до контрибуції “за участь в аграрних непорядках”, хоч вони ніякого відношення до захоплення поміщицької власності не мали. В офіційній та урядовій пресі посилилась антисемітська агітація. Погроми організовувались по селах як окупаційною владою, так і повсталими селянами.

Розбурхана селянсько-повстанська стихія, яка допомогла Директорії прийти до влади, проявлялась нерідко у диких єврейських погромах. У березні 1919 р. почалася погромна хвиля. Головний Отаман військ УНР С. Петлюра намагався всіляко припинити погромну діяльність у війську та налагодити дружні контакти з єврейською громадськістю. 17 липня 1919 р. Петлюра зустрівся з єврейською делегацією, «щоб переговорити про те, як найкраще упорядкувати мирне сожиття цих двох народів». Отаман зазначав, що погроми є наслідком роздратування, викликаного провокацією та висловив надію, що євреї, як і раніше, будуть підтримувати українську державність [21]. С. Петлюра та уряд УНР підготували ряд відозв до козаків, українського та єврейського громадянства, де проголошувались принципи “братерського і рівного співжиття” народів у незалежній Україні. З подібними заявами виступали і галичани.

Якщо в довоєнній Росії погроми відбувались періодично, то в Галичині вони були винятковим явищем. Погромів євреїв українцями в Східній Галичині ніколи не було, що сприяло розвитку приязних взаємовідносин. Світова війна стала серйозним випробуванням цих відносин. Український визвольний рух, спрямований проти Російської імперії з її чорносотенною ідеологією, притягував до себе галицьких євреїв. У червні 1919 р. в рядах УГА було сформовано Жидівський курінь, який нараховував близько тисячі чоловік [22]. Проголошення ЗУНР євреї сприйняли в цілому лояльно та взяли участь у державному будівництві.

На Наддніпрянщині склалось загальне враження про однодушну підтримку євреями української влади у Галичині. Газета “Нова Рада”, порівнюючи українсько-єврейські стосунки в обох українських республіках, відзначала: «Галицьке єврейство могло на практиці переконатись, що йому краще йти з туземним елементом, аніж низкати ласки у тимчасових хазяїнів... місцеве єврейство у величезній своїй масі ще не оцінило й не виrozumіло того становища, яке займає воно на Україні, і по давньому звертає очі свої на північ, чекаючи звідти поліпшення свого становища. Це фатальна помилка буржуазних єврейських кругів... перед єврейською нацією на Україні стане незабаром дуже гостро те саме питання, яке вже порішили галицькі євреї...» [23]. С. Петлюра зазначав, що «в Галичині євреї йдуть разом з українцями. Поляки їх однаково

переслідують, а Галицьке Суспільство дуже оцінює цю спільну працю. А також і наші козаки звернули свою увагу на це» [21,5].

Ідеальної співпраці галицьких євреїв з українцями насправді не було. З початком листопадових подій у Львові перед євреями постала проблема визначення своєї позиції у польсько-українському протиборстві. Вже 1 листопада 1918 р. представники єврейських партій у Львові утворили Єврейський комітет громадської безпеки, який уже в першій своїй відозві до одноплемінників схиляв їх до нейтралітету. Саме ця політика нейтралітету викликала роздратування у обох протиборчих сторін, адже кожна з них розраховувала на дієву підтримку єврейства. У квітні 1919 р. С. Гольдельман зауважував: «Шкідливі наслідки об'яви нейтралітету майже не піддаються обрахункові. Вони помітні у всіх сферах життя, при всіх стосунках українців з жидами» [24, 28].

Незважаючи на заходи уряду ЗУНР по обмеженню проявів антисемітизму, українсько-єврейські стосунки залишались напруженими. Напруження та недовіра все ж не переросли у форму єврейських погромів. Хвиля погромів, яка прокотилась Галичиною у другій половині лютого 1919 р., була організована польськими екстремістами [25]. Галичани після переходу р. Збруч так інформували наддніпрянське населення про своє ставлення до євреїв: «Просто неможливим є, щоби ми палали помстою проти Жидів, бо й не мали за що, бо Жиди ішли просто з нами проти Поляків» [26]. Таке твердження є дещо ідеалізованим та направленим на завоювання симпатії у наддніпрянських євреїв.

Перебування галицьких військових формувань в Центральній Україні переконало єврейське населення у тому, що від галичан можна чекати лише добра та спокійного, чемного ставлення. Імідж захисників єврейства протримався у галицьких стрільців протягом всієї епопеї на землі Наддніпрянщини. Подільські євреї та жителі багатьох міст і містечок, якими проходила галицька армія у 1919 р., пройнялись особливою симпатією до галичан. Вступ частин УГА до міста чи містечка, які були основними анклавом єврейства, супроводжувався наведенням порядку, припиненням погромних явищ. При взятті Бердичева до населення міста звернувся комендант корпусу УГА Микитка: «Ми прийшли сюди, щоб освободити все населення від червоного терору комуністів та уможливити спокійне життя вам без згляду на національну чи релігійну приналежність» [27]. Поручик УГА П. Лах залишив свідчення про стосунки галицьких стрільців із євреями в околицях Жмеринки [28].

Досвід ведення демократичної національної політики українськими урядами революційної доби переконує, що для досягнення дійсної єдності української нації необхідною умовою є її виважене, толерантне ставлення до національних меншин. Досягнення ідеалу національно-персональної автономії для національних меншин в Україні за умов мирного розвитку процесів державотворення забезпечило б громадянський мир, підтримку

українського об'єднуючого руху представниками інших етносів. Законодавчі акти, що гарантували національним меншинам широкі права в українській державі, були майже ідентичними в УНР та ЗУНР, що свідчить про вироблення єдиного курсу національної політики.

Вікові традиції співжиття народів та військово-протистояння України з Росією та Польщею виробило протилежні зовнішньополітичні орієнтації у провідників двох українських республік, що в свою чергу підривало хисткі підвалини всеукраїнської єдності. Національні меншини мали значний вплив на формування загальноукраїнської спільноти та її державності у період революційних потрясінь, не менший вплив вони здійснювали і в наступні періоди української історії. Досвід міжнаціональних стосунків слід враховувати і на сучасному етапі державотворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С.83 – 134; Хом'як М. Як розв'язав справу національних меншин уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), а як уряд Польщі?// Збірник наук. праць на пошану Євгена Вертипороха. – Торонто, 1972. – С. 180 – 187.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип.8. – К., 1999.
3. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000.
4. Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр.104. – Арк. 1.
5. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. – Ч.1. – К., 1997.
6. Грушевський М. Вивід прав України. – Львів, 1991.
7. Діло. – 1918. – 13 лютого.
8. Свенціцький І. Державне будівництво // Відродження. – Відень, 1918. – 27 квітня.
9. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. – Т. 1. – К., Наукова думка, 1996.
11. Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. – Житомир, 1992.
12. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. - № 2. – С. 51.
13. Назарук О. Рік на Великій Україні. – Нью-Йорк, 1978.
14. Україна. – 1919. – 4 вересня.
15. Головацький І. Польські зигзаги в українській історії // Дзвін. – 1998. - № 4. – С. 97.
16. Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924.
17. Крівава книга. – ч. 1. Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918/1919 рр. – Відень, 1919.
18. Білінський А. Погляд на минуле й українські перспективи. – Чікаго-Мюнхен, 1970.
19. Млиновецький Р. Історія українського народу (нарис з політичної історії). – Б.м., 1946.

20. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967.
21. ЦДІАЛ. – Ф. 361. – Он. 1. – Спр. 165. – Арк. 5 – 7.
22. Нахман Г. Передісторія і історія жидівського пробоевого Куріня І Корпуса У.Г.А. // Український скиталець (Ліберці). – 1921. – лютий. – С. 17 – 21; березень. – С. 17 – 23.
23. Євреїство в Галичині й на Україні // Нова Рада. – 1918. – 2 листопада.
24. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. – Відень, 1921
25. Берко П. Євреї у час будівництва української державності (1917-1921 рр.) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1992. – С. 79.
26. Козацький голос. – 1919. – 21 серпня.
27. Кордуба І. Заняття Бердичева // Козацький голос. – 1919. – 27 серпня.
28. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 1 (НТШ). – оп.2. – Спр. 108.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка